

УГОРСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV–XV СТОЛІТЬ

(аналіз особової назви

« $m=t6aw'$, $m=t5a(w)$, $m=t6a<w>$, $m=t6<aw>$, $m=t6яw'$ »)

Анотація. У статті здійснено аналіз особової назви $m=t6aw'$, $m=t5a(w)$, $m=t6a<w>$, $m=t6<aw>$, $m=t6яw'$ на матеріалі українсько-молдавських грамот XIV–XV століть.

Ключові слова. Угорські запозичення, українсько-молдавські грамоти XIV–XV століть, особові назви.

У статті зроблено спробу аналізу особової назви $m=t6aw'$, $m=t5a(w)$, $m=t6a<w>$, $m=t6<aw>$, $m=t6яw'$ з погляду варіантів її існування та етимології.

Угорське населення з давніх часів проживало у безпосередніх контактах зі слов'янами, особливо з українцями, що не могло не позначитися на лексиці мов (діалектів) двох сусідніх народів. Зараз про це свідчать українські запозичення в угорській мові, напр. *csereda* – череда, *haluska* – галушка, *kutacs* – залізна кочережка тощо [3]. Слов'янським запозиченням в угорській мові присвячена двотомна праця Іштвана Кнієжа, яка налічує більше 400 запозичень [8].

Південно-західні руські землі у XIV–XVI ст., на яких тоді формувалася українська народність, стали об'єктом активних зовнішньополітичних інтересів феодальних держав – Польщі, Угорщини, Московського царства, Туреччини та Кримського ханства, – які намагалися кожна зі свого боку загарбати якомога більше української землі. Після Люблінської унії 1569 р. більшість українських земель опинилася в складі шляхетської Польщі. Це були Східна Галичина, Волинь, Поділля, Київщина, частина Лівобережної України (майбутня Полтавщина). Поза межами Польщі залишилися Закарпаття (у складі Угорщини), Північна Буковина та Північна Бессарабія (територія теперішньої Чернівецької області), яка входила до складу Молдавського князівства, і Чернігівщина, що входила до складу Російської держави. Протягом XIV–XV ст. тут проживало різне населення: українці, угорці, поляки й волохи. Більшість угорських «населених пунктів, т.з угорців-чанго безперервно розташовані біля р. Серет. Про їхню появу свідчать грамоти кінця XIV початку XV століть» (переклад автора) [7:15–16]. Також документи свідчать про «широку участь руської за походженням знаті в управлінні державою, та вживання руської мови офіційного діловодства та літописання» [4: 6–7].

Про багатомовність українських земель свідчать і пам'ятки, які дійшли до нашого часу. У старому українському письменстві XVI–XVII ст. поряд із

кирилицею в деяких випадках вживали й латиницю, яка мала однакову вагу на території Великого Князівства Литовського, на це вказує вірш:

Польска квітнет лаціною,
Литва квітнет русчизною:
Без той в Полщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш [2: 110].

Латиницею були написані поодинокі українські грамоти XIV–XV ст., навіть інтермедії Якуба Гаватовича були надруковані латинкою у 1619 р. Також латиницею записана і сатирична пісня про Стефана Воеводу в чеському записі XVI ст. Однак вживання латиниці в українській писемності було епізодичним явищем.

Джерелом пропонованого дослідження став Словник староукраїнської мови XIV–XV століть (далі Словник), який вийшов друком у Києві в 1977 році. Автори Словника обмежують його хронологічно: перша грамота датована 1322 роком, а остання – 1500 роком. Словник фіксує ту лексику, яка використовувалась в офіційних документах, різних грамотах (розмежувальні, дарчі, вкладні тощо) та пам'ятках світського характеру (описи замків, написи на стінах храмів, на печатках правителів, надписи на надгробних каменях).

У пам'ятках XIV–XV століть зафіксовано чимало запозичень із сусідніх західно- і південно-слов'янських мов (чеської, болгарської, польської), а також ми зустрічаємо декілька слів з німецької, угорської та молдавської мови. Автори Словника фіксують усі запозичення, а також зазначають мову-посередника. Найбільш чисельними запозиченнями з угорської мови стала соціально-адміністративна лексика. Це назви урядових осіб, напр. *hotarnik=*, *nemewQ*, *banQ*, *pr=gar=*, *huru*, які переважно використовувались у лексиці української мови.

До словникового складу залучені загальні та власні назви, які є частиною мови XIV–XV століть. Усі реєстрові слова подано зі збереженням орфографії оригіналу. У всіх запозиченнях вказані значення слів.

Аналіз ми почали з угорських запозичень, точніше з особових назв та назв урядовців, які з'являються у грамотах XIV–XV століть. Першим етапом нашої роботи було зібрати всі угорські запозичення, які походять з угорської мови або потрапили в українську мову за допомогою мови-посередника – молдавської.

Найбільш чисельними були запозичення у сфері соціально-адміністративної лексики. Це назви урядових осіб та особові назви, які вказані у таблиці.

Особові назви та назви урядових осіб	Частота вживання	Перше місце знаходження	Перша дата знаходження
<i>banic'</i> – magy. <i>bán</i>	2	Сучава	1490
<i>banko</i> – magy. <i>bán</i>	1	Сігет	1404
<i>ban;a</i> – magy. <i>bán</i>	1	Сучава	1493
<i>ban;ul=</i> – magy. <i>bán</i>	18	Сучава	1443

ban' – magy. bán	1	Дял	1455
imbriv= – magy. Emerik	1	Сучава	1470
iqfan' – magy. István	1	Сучава	1470
kiw – magy. Kis	1	Гирлов	1499
laslov= – magy. László	5	Гирлов	1499
mikluw' – magy. Miklós	16	Сучава	1411
m=t6aw' – magy. Mátyás	17	Сучава	1481
nemiw' – magy. nemes	1	Сігет	1404
pr=gar= – magy. polgár	16	Васлуй	1452
tamaw' – magy. Tamás	6	Сучава	1400
tiba– magy. Tibor	1	Сучава	1488
farkaw – magy. Farkas	6	Сучава	1490
haniw' – magy. Hanis	1	Дорохой	1437
hanos= – magy. Hanis	1	Васлуй	1437
huru – magy. úr	15	Сучава	1471
h=rc=gan= – magy. herceg	1	Сучава	1445

Далі аналіз зосереджено на власній назві «m=t6aw', m=t5a(w), m=t6a<w>, m=t6<aw>», яка вживається 17 разів у різних формах. Всі аналізовані форми зібрані у таблиці.

Особові назви	Частота вживання	Місце знаходження	Дата знаходження
наз. одн. mat' 5Aa – уг. 'Mátyás'	1	б.м.н	1481
наз. одн. m=t6aw' – уг. 'Mátyás'	1	Сучава	1491
наз. одн. m=t5a(w), m=t6a<w>, m=t6<aw> – уг. 'Mátyás'	7	Сучава	1491, 1493, 1494
наз. одн. m=t6яw' – уг. 'Mátyás'	2	Сучава	1494
наз. одн. m=t6яw; m=t6я(w) – уг. 'Mátyás'	3	Сучава	1491, 1492
знах. одн. mat' 5яwa – уг. 'Mátyás'	1	б.м.н	1496
знах. одн. mat' 5Aa – уг. 'Mátyás'	1	б.м.н	1481
ор. одн. mat' 5яwom= – уг. 'Mátyás'	1	б.м.н	1496

У згадуваних формах особової назви $m=t6aw'$, $m=t5a(w)$, $m=t6a<w>$, $m=t6<aw>$, $m=t6яw'$ (пор. уг. 'Mátyás') угорський [a] в українсько-молдавських грамотах на письмі у називному відмінку передавали як [ъ], а в непрямих відмінках – як [a]. Форма власної назви $mat'5Asa$ запозичена не з угорської мови, а з латинської форми 'Matthaeus'.

Якщо спробувати порівняти фонологічні системи «між обома мовами – це втрата коротких голосних *u*, *i* та *ü* наприкінці слова в угорській мові та втрата ерів у тій самій позиції (але також і в багатьох інших) у давньоукраїнській мові. Обидві ці зміни відбулися приблизно одночасно: в угорській мові – від середини XI ст. до кінця XII ст., у давньоукраїнській – між 1050 і 1150 pp.» [6: 990–991].

Ми погоджуємось з думкою Ю. Шевельова щодо того, що «зв'язки між носіями обох мов були занадто слабкі й периферійні, щоб уможливити такий масштабний спільний процес. Крім того, обидві ці звукозміни істотно різнилися засягом та природою. В українській мові занепад ерів відбувся не лише в позиції наприкінці слова. В угорській мові втрата *u*, *i* та *ü* призвела до замінного подовження попереднього голосного (*utu* > *út* 'дорога'), чого в українській мові не сталося» [6: 990–991]. Подовження голосного в новозакритому складі в українській мові спостерігається лише стосовно звуків *e* та *o*.

Угорська власна назва 'Mátyás' – це біблійне ім'я, яке походить від єврейського 'Mattatías', латинського відповідника 'Matthaeus' і означає «дарунок Бога» (переклад автора) [9: 90].

У словнику Іштвана Самоти зафіксовано такі форми: «**Mátyas**: Mathias MA. (1621-i kiad.) **1240** k.: Nec sunt nomina Jobagionum equestrium seruiencium Turda *Mathyas* Kec (Pannh. 61/8) **1341**: Montis *Mathyashege* nuncupati (OL. D. 3808) **1462** k.: Ez leuel *Mathyas* keral leuele hog az kamarahaznath meg ne vennj [igy] parancholtha (uo. 15706, az 1642-i okl. hátlapján). **1476**: Quarundam piscinarum Marthostho *Matthyas*-thawa et Lapostho vocatarum (Lelesz. Prot. Parv. 85). **1495**: Pazar *Mathyas* (Lelesz Acta 103/30) **1501**: Quaddam Nemus suum Orrosmathyasgyerpwe vocatum (OL. D. 36405) **1542**: *Mathyas* kyralthool maradot regy kezy puska was (OL. Nád. 40) [10: 622–623].

Ця особова назва в угорських джерелах з'являється відносно раніше, ніж в українсько-молдавських грамотах. Проаналізованими формами підтверджуємо тезу Ю. Шевельова, що в південно-східному наріччі та в сучасній українській літературній мові нове подвоєння палатальних зубних і середньопіднебінних на місці сполук зубного чи середньопіднебіного з *j* на морфемних межах збереглося, хоча в інших випадках зникло. «До типових прикладів його усунення належать: християнські ймення: *Касян, Уляна, Матяш*» [6: 632]. Поява цього явища протягом XIII–XV ст. у південно-східному наріччі, а саме в степових говірках, виявляється передусім через сусідство з Молдавським князівством (територією, де знаходились угорські поселення). Аналізовані форми власної назви $m=t6aw'$, $m=t5a(w)$, $m=t6a<w>$, $m=t6<aw>$, $m=t6яw'$ (пор. уг. 'Mátyás') вживаються також з однією літерою *t*. На відсутності подвоєння м'яких приголосних у групі **-ie** наголошував

С.П. Бевзенко [1: 84].

Усі ці історичні документи, які містять цікаві мовні факти, були зафіксовані писарями в різних містах Молдавського князівства. Для точнішої локалізації руських міст використовувалась праця Мігая Кочіша «Деловые документы как источники изучения говоров украинского языка», в якій чітко зібрані дати написання документів, в якому князівстві вони з'явилися, а також встановлено найважливіші осередки Молдавського князівства [5: 291–299]. В аналізованих формах угорської власної назви $m=t6aw'$, $m=t5a(w)$, $m=t6a<w>$, $m=t6<aw>$, $m=t6яw'$ в документах не вказано місце написання (4 форми без міста назви), а більшість із них написані у місті Сучава (13 форм). В досліджуваному періоді місто Сучава та Сігет були «столицями середньовічної Русо-Влахії, розміщені на українських етнічних теренах, або на русько-волоському етнічному прикордонні» [4: 7].

Отже, власні назви $m=t6aw'$, $m=t5a(w)$, $m=t6a<w>$, $m=t6<aw>$, $m=t6яw'$, які з'являються 15 разів у різних грамотах та в різних формах, підтверджують своє походження від угорської власної назви 'Mátyás'. Форма $mat'5asa$ (назв. одн. та знах. одн.) свідчить про запозичення з латинської форми 'Matthaeus'. Мовні факти дозволяють зробити висновок про те, що в ті часи в канцеляріях воєвод писарі писали «мішаними (своєрідними) мовами», тобто вносили запозичення з різних мов. З угорської мови була запозичена соціально-адміністративна лексика, а також переважна більшість урядових і власних назв. Багато запозичень з угорської мови свідчить про інтенсивні живомовні контакти двох народів в XIV–XV століттях. Подальші дослідження можуть бути сконцентровані на аналізі функціонування соціально-адміністративної лексики та інших особових назв в історико-порівняльному аспекті на матеріалі угорських та українських пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.
2. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 686 с.
3. Лизанець П. М. Угорські запозичення [Електронний ресурс] / Енциклопедія української мови. – Режим доступу. – <http://izbornyk.org.ua/ukrmova/um133.htm> – 2010. 06.01.
4. Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV – XV ст. – Харків: НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2008. – 156 с.
5. Кочиш М. Деловые документы как источники изучения украинских говоров // VI. Međunarodni slavistički dani. Knjiga 3/2. / Uredio: Karlo Gadanji. Sambotel–Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, Visoka nastavnička škola „Berzsenyi Dániel”, 1998. – С.291–299.
6. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.
7. Ferenczy G. A moldvai ősbib csángók. – Székelyudvarhely, 1999. – 248 о.
8. Kniezsa I. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974. – 581 о.
9. Ladó János–Bíró Ágnes. Magyar utónévkönyv. – Budapest: Vince kiadó, 1998. – 297 о.
10. Szamota István–Zolnai Gyula. Magyar Oklevél szótár / Lexicon vocabulorum hungaricorum in diplomatibus aliisque scriptis qual reperiri possunt vetostorum. – Вр.: Kiadja Hornyányzky Viktor Könyvkereskedése, 1902–6. – 1210 о.

ДЖЕРЕЛА

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. У 2-х тт. / Ред. кол. Д.Г.Гринчишин, Л.Л.Гумецька, І.М.Керницький. – К.: Наукова думка, 1977–1978. – Т. I–II.

Abstract. The article deals with personal name $m=t6aw'$, $m=t5a(w)$, $m=t6a<w>$, $m=t6<aw>$, $m=t6яw'$. The research is focused on Hungarian adopted words, which are used in Ukrainian-Moldavian charters of 14th–15th centuries.

Keywords. Hungarian adopted words, Ukrainian-Moldavian charters of 14th–15th centuries, personal names.